

Марчук Оксана Олександрівна, к.пед.н., доцент, доцент кафедри педагогіки (Міжнародний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне), oxanna442@ukr.net

ВИХОВНИЙ КОНТЕНТ ТОПОСУ СТЕПУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Анотація. У статті досліджено феномен степу як образу, що має значне виховне значення в українській літературі. Визначено, що степ є усталеним образом-символом, що уособлює волю, безмежні простори України, дике поле, незвідану чужину, героїчне минуле, прокляття. Обґрунтовано, що цей топос вживається в українському фольклорі та письменниками різних епох. Розроблено рекомендації щодо вивчення топосу степу як засобу виховання на уроках української літератури в школі.

Ключові слова: степ, виховання, література, письменник, топос.

Marchuk Oksana Oleksandrivna, Ph.D in Pedagogic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy (Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Rivne), oxanna442@ukr.net

THE UP-BRINGING CONTENT OF THE SYMBOL STEPPE IN THE UKRAINIAN LITERATURE

Abstract.

Introduction. The main task of today educations is to up-bring pupils who love their country and respect their motherland. At the same time, in scientific circles it is determined that on the lessons of Ukrainian literature teachers must help children to understand the history of Ukraine and the value of the images of the steppes has a big influence ant patriotic up-bringing.

Purpose. The purpose of the article is to determine the educational value of the images of the steppes in the Ukrainian literature.

Methods. The historical-literary method is used for the retrospective study of the symbol steppe, the comparative-typological method is used to compare the using of the analyzed symbol in various literary works, the method of receptive aesthetics is used for the determining of the artistic in the Ukrainian literature, the method of interpretation and synthesis of the studied materials is used in order to formulate the conclusions about the feasibility of using the steppe symbol for formation pupils' patriotic outlook.

Results. The steppe is an established image-symbol that embodies freedom, unlimited spaces of Ukraine, a wild field, an unknown foreignness, the heroic

past and the curse. The topos is used in Ukrainian folklore and literature in different ages. It is widely used in folk proverbs and sayings, especially in the Cossack era. The steppe is associated with independence, freedom, fame, valor, and heroism. In «The Tale of Igor's Regiment» was a battle between the regiments of Igor and Polovtsy in the steppe. Romantic poets used steppe visions to express their feelings for the fate of Ukraine. It is typical for them to use the form of contrasting the steppe as the hostile field and the Cossack freestyle. Poet T. Shevchenko also used the image of the steppe in his poems, for example, in the poem «Haydamaky». In contemporary literature the image of the steppe is associated with rest, calmness, eternity. The symbol of the steppe is the expression of native land, respect for the past. These traits need to be taught to pupils at the lessons of the Ukrainian literature.

Originality. *In the article the author says that romantic poets used steppe visions to express their feelings for the fate of Ukraine. It is typical for them to use the form of contrasting the steppe as the hostile field and the Cossack freestyle. Poet T. Shevchenko also used the image of the steppe in his poems, for example, in the poem «Haydamaky». In contemporary literature the image of the steppe is associated with rest, calmness, eternity. The symbol of the steppe is the expression of native land, respect for the past. These traits need to be taught to pupils at the lessons of the Ukrainian literature.*

Conclusion. *The teachers of Ukrainian literature can use the symbol of steppe in such direction: a) to focus the children's attention on the presence of steppe visions; b) to use the image of steppe landscapes at literature lessons; c) to conduct the combined lessons of Ukrainian literature, Geography (Natural Science), Arts, Artistic culture; d) to compare the representation of the image-symbol in the works of various representatives of Ukrainian literature; e) on the example of steppe symbol to teach children to love their Motherland, to remember their national roots, to teach respectful attitude to the Cossacks, Ukrainian culture and history.*

Вивчення кращих зразків фольклору та української літератури сприяє кращому вихованню в підростаючого покоління патріотичних якостей. В Законі України «Про освіту» обґрунтовано необхідність «виховувати у дітей повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України» [1].

Впродовж багатьох століть в культурі українського народу виробилися та закріпилися усталені образи символи, використання яких асоціюється із певними явищами та діями. Так, наприклад, вогонь – це символ знищення, сніг – очищення, ворон – передвісник лихого. Національними символами, що широко застосовуються як засоби патріотичного виховання, стали образи калини, верби, вінка, рушника, шляху, лелеки. Оскільки твори літератури, які мають свою усталену систему понять, сприяють формуванню світогляду

людини, необхідно детально проаналізувати можливості використання художніх деталей у виховному процесі. Зазначимо, що чинні навчальні програми з української літератури для учнів 5–11 класів передбачають «виховання поваги до історичного минулого нашого народу, до його культурних пам'яток, усвідомлення, що любов до рідної землі, повага до історичного минулого народу, до його культурних пам'яток – це вічні загальнолюдські цінності» [2].

Степ є одним із основних образів в усній спадщині українського народу, зокрема піснях, народних думах, билинах, прислів'ях та приказках. Йому відведено вагомe місце в системі в національного світогляду. Актуальність вивчення художніх візій степу обумовлена ще й тим, що «вивчення художнього простору українського героїчного епосу дає можливість вибудувати унікальну історіософську концепцію, творцем і носієм якої є колективна свідомість українців» [3], основні риси якої необхідно зберігати і прищеплювати підрастаючому поколінню.

Питання формування в учнів патріотизму проаналізовано у наукових працях І. Беха, А. Богуш, О. Вишневського, О. Киричук, С. Лавриненко, М. Стельмаховича. У сучасній педагогічній літературі пояснено, що дефініція патріотизм, що «включає в себе любов до Вітчизни, до землі, де народився і виріс, гордість за історичні звершення свого народу; одне із найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури» [4, с. 72].

Використання образу-символу степу в українській культурі та літературі проаналізовано у наукових розвідках було об'єктом вивчення літературознавців, філософів, культурологів, психологів. Дослідженням на цю тематику присвячені праці О. Астаф'єва, Ю. Барабаш, Ю. Вассіяна, В. Крисаченка, О. Кульчицького, Ю. Липи, В. Липинського, Д. Чижевського.

Літературознавець Д. Чижевський пояснив, що природній ландшафт чинить великий вплив на онтологічну свідомість та ментальність нації: «Почуття безмежної могутності, безмежної величі, що його викликають ліс, море чи гори, народжуються і степом, де широта і політ краєвиду поєднуються з пишним проявом життя природи, естетичні та релігійні почуття, як і філософське усвідомлення, власне і виростають на основі степових краєвидів» [5, с. 40].

Інший дослідник історії літературознавства Д. Донцов обґрунтував думку про те, що художні візії степу – це типова риса українського письменства. У науковій розвідці про М. Хвильового він написав: «Чи то в Гоголя, чи то в автора «Марка Проклятого», чи в Рильського з його «Чумаками» – над усіма думками панував степ, як море над думками англійців...» [6, с. 657].

У літературних студіях Н. Чухонцевої степ постає як своєрідна форма мислення українця, яка потребує належного вивчення, оскільки «у концептополе міфологеми степу входять не тільки поняття, що окреслюють

геоприродний феномен, а й психологічні особливості степовиків, специфічний уклад їхнього життя» [7].

Метою нашої статті є дослідження виховного контенту топосу степу в українській літературі та розроблення рекомендацій щодо його використання в освітньому процесі в школі.

Аналіз історичних жанрів українського письменства засвідчив, що степ є невіддільною частиною світогляду українців, універсальним фундаментальним елементом філософії національного українського Макрокосмосу, навколо якого протікають інші життєві події нації. Дослідження історичних пісень, дум, казок, легенд, художніх творів письменників різних епох дозволило виокремити окремі складники образу-символу степу в українській культурі. Їх детальне осмислення на уроках літератури в школі сприяє глибшому усвідомленню основних думок, переживань, ідей, які прагнуть донести автор читачеві, формуванню в учнів патріотичних якостей (рис. 1).

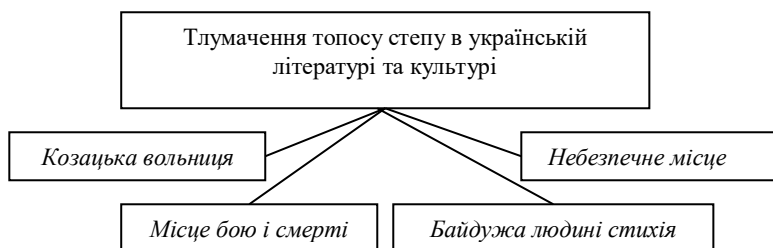

Рис. 1. Тлумачення топосу степу в українській літературі та культурі

Образ степу характерний для літератури усіх епох – від найдавнішої до постмодерністичної. Його широко вжито у народних прислів'ях та приказках, особливо козацької доби. Степ асоціюється із волею, незалежністю, свободою, славою, доблестю та героїзмом: *Степ, та воля – козацька доля. Козак хоч і на ріллі осяде, а честі своєї лицарської не забуде. «Пугу! Пугу!» – «Козак з Лугу». Січ – мати, а Великий Луг – батько. А що козакові треба: степу, хліба й неба! Слава в степу не поляже, а про себе розкаже.*

В фольклорі та давній літературі образ «ворога» і «степу» часто ототожнювали. Це яскраво спостерігаємо у «Слові о полку Ігоревім». Автори зобразили його, як: а) місце бою; б) місце останнього спочинку для воїнів; в) перешкоду, яку необхідно здолати князю Ігорю, щоб добратися додому.

В «Слові о полку Ігоревім» саме у степу відбувся бій бою між полками Ігоря та половцями. До слова степ підібрано синоніми «земля», «поле»:

Земля гуде,

Половці наступають від Дону...

Обступили полки руські.

Діти бісові поле чисте

Криком перегородили... [8, с. 23].

Образ степу змальовано в сцені втечі Ігоря з полону. Князь мчить по безкраїх степах південної України, неначе вовк-сіроманець та ясний сокіл, що свідчить про те, що при змалюванні степу використано образи тварин, що характерні для такого природного ландшафту.

Аналізований топос набув поширення в народних думках та історичних піснях. В українських думках образ степу змальовано разом із постатями козака, діброви, калини:

Та став же старший брат та середульший

На полівку вибігати, на степи високі,

На великі дороги розхіднії [9, с. 84].

Аналіз історичних пісень засвідчив, що козацький степ був своєрідним закликком до волі. Дослідник О. Ольжич в науковій розвідці «Український міт» зазначив, що в історичних думках «самі степи є ще одним, непомітним, але відчутним співгероєм цих творів» [10, с. 15].

Поети-романтики використовували художні візії степу для вираження своїх переживань за долю України. Типовою для них є форма протиставлення степу як ворожого поля та Козацької вольниці. Степові мотиви притаманні поезії А. Метлинського :

Ідемо з батьком степом серед ночі;

То як мій коник заграє, заскаче,

Зараз чогось мому батькові в очі

Сльози навернуться, мов він заплаче...

«Хто тут бився, в степу мчався?» [11, с. 110].

У віршах інших поетів-романтиків Л. Боровиковського, М. Костомарова, В. Забіли, М. Петренка образ степу посилює їх історіософське звучання. З цього приводу Н. Чухонцева зазначила: «Романтики поетизували Дике Поле і як простір героїчної звитяги захисників України, і як «простір свободи», найкраще середовище для «природної людини», захоплено описували степові пейзажі... при зображенні смерті козаків чи чумаків у степу, долі бранців та подібних тем і мотивів романтики, звісно, спиралися на архетип «степу-ворога» [7].

Поети-романтики описали в змалюванні степових просторів України опиралися на віковічну міфологію українців. На думку І. Ткаченка, літератори тієї доби в образі степу «відкрили епічність і високий ліризм, образно-художню пластичність і здатність поєднуватися зі складною проблематикою ... як національно-поетичний константний архетип «відкрystalізувався» він у творчості Т. Шевченка» [3].

У творчості Т. Шевченка використано типові символи-міфологеми, створені українським народом, зокрема, море, могили, кургани, байраки, козаки. Прикладом може бути поема «Гайдамаки»:

*У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить [12, с. 133].*

Характерною рисою змалювання степу в творах Т. Шевченка детально змальовує степові ландшафти. У художньому світі поезії Т. Шевченка «персонажі» степу доповнюють одне одного, мирно співіснують, створюючи неповторну красу України:

*Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють... [12, с. 86].*

У ліриці Т. Шевченка завдяки образу степу досягається довершеність світу, виконання Божого замислу творіння. Досліджуючи топос степу, дослідник І. Ткаченко написав: «Шевченкове порівняння гаю з «оазисом в пустелі аравійській» є ключем до розуміння цього символу: гай, як окультурений, освоєний людиною степовий дикий простір, в інтерпретації поета є оазою духовною; від того уява читача витворює візію степового хутора з гаєм, як *locus amoenus* – прекрасного місця, місця місць» [3].

Символ степу використано Т. Шевченком для створення образу України як домовини та суцільної Руїни:

*На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
Кругом нього степ, як море
Широке, синіє [12, с. 86].*

Зберігши народнопоетичну концепцію степу як козацької вольниці, Т. Шевченко змалював довершену художню візію степу як оригінального національного елемента українського пейзажу.

У творах письменників-реалістів другої половини XIX – початку XX століття степ змальовано як байдужу до долі людини стихію, яка не зважає на злидні і багатство, на безперестанний плин часу, залишається неприступною і чужою, як у вірші Л. Глібова «У степу»:

*Я все-таки люблю сіножаті і ниви,
Люблю широкий, тихий, рідний степ...
Прийшла біда – і час сумний настав:
Тепер там ворон кричє [11, с. 103].*

За спостереженнями літературознавця Н. Чухонцевої, «в українській літературі критичного реалізму утвердився і новий тип художньої моделі степу – байдужої до людського життя природної стихії» [7].

Письменники-модерністи продовжували використовувати степові художні візії. Цей символ використано в творчості Ю. Липи, І. Рисяка-Рудницького,

М. Чернявського, представників «Празької школи». Наприклад, Є. Маланюк зобразив Україну в образі Степової Еллади.

У творчості більшості представників «Празької школи» візія степу поєднана із образами давніх українських богів, Святого Письма, татарськими набігами, Ярославною. Поети цього літературного угруповання виробили своєрідний стиль художнього зображення навколишньої дійсності крізь призму філософії серця та розуму.

В українській літературі постмодернізму степові мотиви часто набирають нового смислу відповідно до запитів епохи. Герої чорнобильської доби, ери Інтернету прагнуть усамітнитися та знайти спокій у степу. Це характерно для творчості таких митців слова, як: Ю. Андрухович, О. Ірванець, В. Неборак (літгурт «Бу-БА-Бу»), Н. Білоцерківець, В. Герасим'юк, О. Забужко, І. Малкович, В. Медвідь, П. Мідянка, К. Москалець, І. Римарук.

Вивчаючи художні твори в школі вчителям потрібно наголошувати на тому, що художня деталь «степ» є однією із основних в історії українського письменства. При аналізі програмових творів [2] доцільно дотримуватися таких рекомендацій: а) акцентувати увагу дітей на наявності степових візій у художньому творі; б) на уроках літератури використовувати зображення степових ландшафтів; в) проводити комбіновані уроки української літератури, географії (природознавства), образотворчого мистецтва, художньої культури; г) орієнтувати представлення образу-символу в творах різних представників української літератури; д) вивчати візії степу, характерні для українського фольклору та літератури, в позаурочний час. На прикладі різних зразків навчати дітей любити батьківщину, пам'ятати своє національне коріння, зв'язок з рідним народом, навчати шанобливого ставлення до козаків, української культури та історії.

Топос степу – невіддільна риса української літератури. Цей символ пройшов певну художню еволюцію від змалювання українського ландшафту до філософського споглядання світу, яким ліричні герої намагаються пов'язати минуле і сучасне, сучасне і майбутнє. Виховне значення візії степу полягає у формуванні патріотичних якостей підростаючого покоління, духовного очищення нації, складання пошани героям, які віддали своє життя за процвітання нації.

В українській літературі широкого розповсюдження набули степові мотиви, які пройшли еволюційний шлях свого розкриття від опису місцевості до символу втілення філософсько-історичного споглядання Всесвіту. Осмислення виховного значення степу стає втіленням вищих духовних, національних та морально-естетичних ідеалів.

Список використаних літературних джерел

1. Закон України «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 р. № 2628-III (із змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.help/law/2-III> (дата звернення: 15.03.2019).

2. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (5–11 класи). Київ, 2017. 86 с.
3. Ткаченко І. Степові мотиви в українському фольклорі: історіософський ракурс (на прикладі історичного епосу). URL: <http://web.znu.edu.ua/herald..> (дата звернення: 23.03.2019).
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне, 2011. 552 с.
5. Чижевський Д. Історія українського письменства (від початків до доби реалізму). Київ, 203. 511 с.
6. Донцов Д. Микола Хвильовий. *Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.* К., 1994. Кн.1. С. 654–671.
7. Чухонцева Н. Міфологема спелу в художній прозі Дмитра Марковича. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream>. (дата звернення: 19.03.2019).
8. Слово о полку Ігоревім. Текст твору. Київ, 1998. 43 с.
9. Українські народні думи та історичні пісні. Київ, 1990. 152 с.
10. Ольжич О. Український міт. Незнаному воякові. К., 1994. 256 с.
11. Українські поети-романтики. Київ, 1987. 403 с.
12. Шевченко Т. Кобзар. Київ, 2001. 386 с.

References

1. Zakon Ukrainy (*Law of Ukraine*). (2001). «Pro doshkilnu osvitu» vid 11.07.2001 p. № 2628-III (Iz zminamy ta dopovnenniamy). URL: <https://zakon.help/law/2> (Last accessed: 15.03.2019) (In. Ukrainian).
2. Ukrayinska literatura (2017). Programa dlya zagalnoosvitnix navchal'nyx zakladiv (5–11 klasy). Kyiv (In. Ukrainian).
3. Tkachenko I. Stepovi motyvy v ukrayinskomu folklori: istoriosofskiy rakurs (na prykladi istorychnogo eposu). URL: <http://web.znu.edu.ua/herald> (Last accessed: 2303.2019) (In. Ukrainian).
4. Goncharenko S. U. (2011). Ukrayinskyj pedagogichnj encyklopedchnyj slovnyk. Rivne (In. Ukrainian).
5. Chyzhvskyi D. (2003). Istoriya ukrayinskogo pysmenstva (vid pochativ do doby realizmu). Kyiv (In. Ukrainian).
6. Donczov D. (1994). Mykola Xvylovj. *Ukrayinske slovo: xrestomatiya ukrayinskoyi literatury ta literaturnoyi krytyky XX st. (Ukrainian word: textbook of Ukrainian literature and literary criticism of the twentieth century)*, Kn.1, 654–671(In. Ukrainian).
7. Chuxonceva N. Mifologema spepu v xudozhnij prozi Dmytra Markovycha. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream>. (data zvernennya: 19.03.2019) (In. Ukrainian).
8. Slovo o polku Igorevim.(1993). Tekst tvoruu. Kyiv (In. Ukrainian).
9. Ukrayinski narodni dumy ta istorychni pisni (1990). Kyiv (In. Ukrainian).
10. Olzhych O. (1994). Ukrayinskij mit. *Neznanomu voyakovi*. Kyiv (In. Ukrainian).
11. Ukrayinski poety-romantyky. (1987). Kyiv (In. Ukrainian).
12. Shevchenko T. (2001). Kobzar. Kyiv (In. Ukrainian).

Рецензент: д.пед.н., професор Красовська О. О.